
Я.С. Мороз,
кандидат філософських наук,
викладач Львівського національного університету імені Івана Франка

КУЛЬТ СВ. ПАРАСКЕВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ КУЛЬТУРІ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У суспільстві, ідеалом якого був святий, його образ превалює також у художній культурі. Середньовічне мистецтво ідеальний образ людини втілює у зображенні святих зумовили розвиток різних форм їх літературного та іконографічного відтворення. Житійний жанр став провідним, зокрема, у XIV–XV ст.

В українській агіографічній іконографії XIV–XV ст. домінують найпопулярніші культу. До найшанованіших святих належала Св. Параскева-П'ятниця, котра посідала таке саме місце серед святих жінок, як св. Миколай серед усіх святих заступників, що іконографічно підтверджено, зокрема, парними зображеннями Св. Миколая і Параскеви на іконах XVI ст.

Про культ Параскеви-П'ятниці писали у контексті етнографічних досліджень: Олександр Веселовський [2], А.Беліч [1], Б.Рибаков [12, 139–140], І.Калинський [6], філологічних – М.Грушевський [4], Ю.Пелешенко [11]; мистецтвознавчого аналізу: Е.Левин [8], О.Рогов [13], Е.Смирнова [16], М.Павлова-Сильванська [10]. Проте не існує окремого аналізу з позицій естетики та історії філософії, що доповнило б розуміння українського середньовічного світогляду.

Ім'я св. Параскеви асоціювалося із хресною жертвою Спасителя, Страсною П'ятницею, і тлумачилося як її персоніфікація. День Господніх Страстей вшановувався від перших віків християнства. Перші відомості про це зафіксовані у житті імператора Костянтина, яке приписувалося єпископу Кесарійському Євсевію Памфілу (бл. 260–340), де уже згадано шанування п'ятниці [11, 118].

Ототожнення образу для п'ятниці з мученицею Параскевою, зокрема, з найпопулярнішою святою з Іконії, що в Малій Азії, котра була замучена при імператорі Діоклетіані, фіксують різні писемні джерела. В апокрифах “Листі небесному”, “Плачі” та “Сні Богородиці” окремо згадується пошанування п'ятниці як дня, коли св. Богородиця плакала над Христом [4, 56]. Образ П'ятниці, пов'язаний із скорботною Богородицею біля підніжжя Хреста Господнього, витлумачувався як уособлення хресних страждань. Мотив прославлення п'ятниці в пам'ять святих мук Христових у популярному апокрифі “Слово про дванадцять п'ятниць”, яке приписується св. Климентію, папі римському, описує події, які сталися у п'ятницю. “Слово про дванадцять п'ятниць” було відоме у різних народів, рукописи його зафіксовані різними мовами. Його досліджував О.Веселовський, який провів аналогію між грецькими та південнослов'янськими текстами XIV ст. [2, 212]. В апокрифічному “Слові святого Пахомія о среде и пятку” П'ятниця благословляла праведника [2, 210]. Про особливе вшанування дня п'ятниці писав преподобний Феодосій Печерський у XI ст. у своєму зверненні до великого кн. Ізяслава: “въ пяток жидове распяша Господа” [6, 187].

Культ св. Параскеви-П'ятниці розвинувся особливо у Греції XVII–XIII ст. Храм Параскеви, який згадується у житті Василя Нового, написаному його учнем Григорієм Дияконом. У Константинополі та його найближчих околицях культ Параскеви майже не зустрічався. Дня її пам'яті нема у константинопольских синаксирях. Проте архієпископ Антоній відзначав, що мощі її були у Царгороді [7, 37].

Атрибути її культу на Русі часто нічого спільного не мали з християнськими святими, у ньому простежуються, як зазначав Б.Рибаков, риси архаїчної Макоші [12, 377–388]. Вплив язичництва, пов'язаний із ототожнення святої з богинею любові та

плодючості Ладо, зробив з неї покровительку весіль, народжуваності. У народній свідомості культ Параскеви, пам'ять якої вшановується у жовтні, поєднався із культом Покрови, тому вона вважалась покровителькою домашнього вогнища і весіль. Ікона Параскеви-П'ятниці як символічний образ святого дня вважалась покровителькою шлюбу. І кожна ікона святої вважалась чудотворною [17, 173].

За народними повір'ями, Параскева була покровителькою плодючості, джерел та криниць, були відомі навіть “п'ятницькі джерела”. Легенди розповідали про об'явлення її ікон саме на водоймах і біля джерел, що свідчить про ототожнення образу святої із водою землі. У п'ятницю відправляли молебні, звертаючись до святої у випадку засухи. Св. Параскева вважалась також покровителькою сільського господарства: полів і худоби.

Ікони святої були майже кожному домі. В особливий спосіб вони почиталися у храмах, де їх прикрашали стрічками, духмяними квітами, намистом і так носили їх під час хресного ходу та важливих церемоній [6, 308]. Під ікону також клали плоди врожаю, зберігаючи їх до наступного врожаю. Молитви до св. П'ятниці, записані на папері, витлумачували як талісман. На її честь на перехрестях ставили стовпи з іконами, що вважалися священними і таємничими місцями, при яких зустрічалися і прощалися перед далекою дорогою, оскільки Параскева вважалась також покровителькою подорожніх. Існували численні п'ятницькі каплиці, на роздоріжжях встановлювались скульптурні зображення [6, 312]. Її вважали покровителькою торжищ (храми, присвячені їй, стояли у їх центрі, зокрема, П'ятницька церква Чернігова кінець XII ст.), оскільки п'ятниця була із незапам'ятних часів торговим днем.

Існувало декілька святих із іменем Параскеви-П'ятниці: преподобна Параскева-П'ятниця – римська мучениця II ст. з часів поганського імператора Антоніана (25 липня), великомучениця IV ст. з Іконії часів імператора Діоклетіана (28 жовтня), маловідома мучениця, день якої 20 березня, та Параскева Сербська, що пославилася святістю у половині XVII–XI ст. у Палестині. Декілька мучениць з цим іменем у свідомості, культі та мистецтві українців зливалися в одне, про що свідчать і ікони Параскеви, де образ преподобної Параскеви поєднувався із образом мучениці: центральна постать завжди відтворювала мученицю, а в житійних клеймах часто поряд з епізодами життя великомучениці сцени життя Параскеви Белградської, або тільки життя преподобної. Особливо поширився її культ на слов'янському півдні – у Болгарії й Македонії, де у розписах храмів зображалася часто поряд із св. Неділею, що співзвучно із апокрифічним “Откровеннієм святим апостолам” – зустріччю Середи і П'ятниці.

В українських землях культ святої Параскеви-мучениці поширени й від княжих часів. Проте донедавна найраніша ікона, присвячена святій, датувалась кінцем XIV ст. (із с. Кульчиць). Нещодавно відкрита з-під запису XVII ст. ікона Параскеви-П'ятниці с. Ісаїв на Турківщині (ЛМН) має унікальну композицію з одностороннім рядом житійних клейм (з правого боку ікони). Сильно видовжена постать святої з непропорційно маленькими руками має виразно готизуючий характер, дуже віддалено нагадує ікону святої, очевидно, середини XV ст., з Краківського Національного музею. Ікона має широкий ковчег (подібний має ікона “Стрітення” с. Станілі другою половиною XIV ст.), підкреслений оранжевою смугою “рамки”. Позем, на якому стоїть мучениця, не сягає країв ікони, а є для постаті своєрідним підніжжям-п'єдесталом. Ікона невелика за розмірами, молільного плану, належить до поширених пам'яток візантійського мистецтва кінця XIII ст., призначених переважно для приватного монастирського вжитку. Проте цю пам'ятку слушно, на наш погляд, датувати серединою – другою половиною XIV ст. Дзвінкий колорит, аскетичне вирішення, скупість мистецьких прийомів у тлумаченні дуже видовженої постаті вказують на те, що ікона походить із палеологівської доби, саме її пізнішого ісихаського етапу. Одне із клейм визначається як “Св. Параскева, підвішена вниз головою”.

Фрагмент майже знищеної ікони з колекції о. Себастьяна Дмитруха із зображенням св. Параскеви-мучениці з двома житійними клеймами “Параскева перед Деоклетіаном” і “Молільники перед Св. Параскевою” являють собою пам’ятку, яку слід зачислити на кінець XV – початок XVI ст., що підтверджується декоративним написом із готичними буквами.

Серед ікон Параскеви-мучениці XV ст. повнопостатні зображення із відомих іконописних осередків с. Стариськ і Трушевич [14, іл. 185, 201].

Наприкінці XVI ст., у період другого південнослов’янського впливу, при митрополиті Киприані, – в часи поглиблення культурних і церковних зв’язків з Болгарією та Сербією, в Україну принесені болгарські культури, з’являються та створюються ікони характерних балканських культів. Балканські впливи простежуються також у стилістиці ікон.

У другій половині XIV ст. через ісихаський рух поширюється почитання П’ятки Сербської, культ та іконографічні зображення якої був дуже популярним на Балканах. Параскева Сербська прославилася святістю у XI ст. у Палестині. Її мощі у 1238 р. перенесли до Тирнова. Наново перенесені до Тирнова у 1321–1328 рр., потім у Валахію та Белград. Балканська свята була анахорейкою, великою постницею. Її культ був особливо сильно розвинутий у Болгарії та Сербії, про що свідчить хоча б те, що сербський король Іоанн-Олександр (XIV ст.) присягав: “Присягаю царство моє Богові Отцеві, Діві Марії і праведним святим Хрестителю і П’ятці Тирновській” [20, 86].

У XIV ст. житіє дістало нову редакцію в обробці патріарха Євтимія. Михайло Грушевський пов’язував написання патр. Євтимієм житія Св. Параскеви та Неділі з ересю бичівників та бичівничим культом неділі та п’ятниці [4, 54].

Ім’я Параскеви-П’ятки Сербської згадане серед слов’янських святих у синаксарі Псалтиря київського митрополита Киприана [5, 217], проте особливо сприяв поширенню цього культу в Україні Григорій Цамблак, котрий продовжив написане патріархом Євтихієм житіє розповіддю про перенесення мощей П’ятки (“Сказання про перенесення мощей св. П’ятки). Св. Дмитро Туптало вказував, що саме митрополит Григорій запровадив її почитання у київській єпархії, затвердивши 14 жовтня як день пам’яті святої [3, 685].

П.Сирку вважав, що митрополит, напевно, став очевидцем цих подій і тому так достовірно їх відтворив і, що житіє написане у Києві [5, 128]. Митрополиту Цамблаку належить також Похвальне слово та служба св. П’ятці Тирновській. “Оповідь про перенесення мощей св. Параскеви Тирновської” Григорія Цамблака фіксує сутність ісихаської практики: “на єдино зрече, єдино мыслеше, єдино дышуще..., в безмльвіа небеси стоєше, яко же Серафіми” [11, 222]. Житіє Параскеви-П’ятниці Тирновської містилося у давньоукраїнських Учительних Євангеліях [18, 284] та прологах [9, 36–38]. Так, у житії записано: “Сія святая, преподобная Параскева бысть отъ земли Сербскія” [9, 36].

У пізньосередньовічній Україні споруджувалося багато храмів з присвятою преподобній: церкви Параскеви Тирновській у с. Хрест Біля Лиска на Лемківщині, у Радружі, с. Крампній. У Кам’янці-Подільському також була церква XV ст. Параскеви Сербської.

В українській іконографії ікони Параскеви Тирновської відомі із XV ст.: з с. Устя Руського поблизу Горлиці (XV ст.), с. Флоринки під Самбором (XV ст.), с. Бусовиськ. Характерно показана Св. Параскева Тирновська на іконі церкви Собору Богоматері у Бусовиськах (ЛНМ № 14 717) з ликом, що “світиться” ізсередини, зображена на золоченому тлі. Постаць преподобної стоїть на високому багато орнаментованому поземі, в синювато-зеленій туніці з великими площинами світла. Поверх туніки малиновий мафорій із рясними складками з характерним для ісихаської доби акцентуванням світла. Два житійні клейма безпосередньо на поземі (як в іконі

св. Миколая с. Здвижень). Напис охрою на чорних прямокутниках як на іконі арх. Михаїла з діяннями с. Сторонної.

Ікона св. Параскеви Тирновської з житієм невідомого походження з колекції Національного музею у Варшаві споріднена іконографією з іконою Параскеви Тирновської с. Устя Руського поблизу Горлиці (Сяноцького Історичного Музею). Монументальні розміри ікони спонукають до висновку, що вона могла бути храмовою.

На центральному зображенні св. Параскева представлена як мучениця: у кіноварному плащі, з мученицьким хрестом у руці. В іконі (перемишльської школи?) рідкісний варіант розгорнутої агіографії преподобної, де крім звичних для її іконографії клейм, у житійному циклі написані сцени “Хрещення”, “Благословення на пустельництво”, а також “Успення святої”.

Клеймо “Різдво святої” наслідує іконографію сцени “Різдва Богородиці”. Постаць породіллі майже стояча. Поряд з нею стоїть дівчина із опахалом. Сцен “Різдва” Параскеви, як відзначає Е.Смирнова, не зустрічається у російському іконописі [16, 231]. Сцена благословення на пустельництво відтворює епізод життя П’ятки. Свята стоїть на тлі гір з молитовно піднесеними руками. Їй являється ангел, що сповіщає про Господню волю. Силу Господню символізує сегмент неба. Клеймо “Молитви у пустелі” (аналогічний сюжет є у клеймовому циклі ікони святої із Сяноцького Історичного Музею) відтворює преподобну в молитовній позі перед сегментом неба, продовжуючи іконографічно оповідь про перебування у пустелі, наголошуючи, очевидно, на важливості практики анахоретства, яку так підкреслювали в ісихазмі. Дерева на тлі клейма близькі до стилізованих дерев ікони св. Трійці с. Дальови. Їх тричасна структура спонукає до глибших паралелей.

Фрагмент житія “и роуць на небо оумилнъ въздъвил, зрить нъкоторое божъство видънїе, юношу нкогого світла, к ней придиа и сице глаголоша: Поустыню оставльши къ отчъствоу взварати се, тамо юо тебе тько подобаеть земли оставити” [19, 436]. Уривок “къ царствоушому пришьди градъ къ пръсвѣтлому Христовы матере прїиде храмоу, иже Влахерна именуует се” [19, 436] відтворений клеймом “Стая П’ятка приходит от поустїня во Цри град”, де свята перед ворітьми Константинополя, який символізує фортеця за оборонними мурами.

Іконографія сцени “Успення преподобної” побудована аналогічно до композиції “Успення Богородиці”. Біля тіла усопшої святої зображена скорботна постаць монахині. Душу святої приймає у свої руки ангел (як в іконах Успення Богородиці Христос душу Діви Марії).

У клеймовому циклі ікони докладно відтворено чудесне віднайдення мощей та перепоховання святої. Простежуються явні паралелі між описом перенесення мощей до Тирнова в “Оповіді про перенесення мощів св. Параскеви Тирновської з Відіна до Сербії” Григорія Цамблака і сюжетною лінією клейм. Так, Григорій Цамблак про зустріч мощей святої писав: “Възьмише же то съ свѣщами и кадилы, ароматы же и, благовоної в с радостїу светых” [19, 437]. І далі: “И тоу абїе посла въсесвещеннаго Марка, митрополита соуша Великого Пръслава, съ многаю чьстїю еже принести тьло пръподобны отъ Спївать въ славный градъ Трїнов... възьмъ съ чьстїю свѣщенная мощи... вси окръсїи сътъвахъ съ многаю чьстїю и мири благовоными провождающе ракоу пръподобнаи к славнаму и царствоушомоу градоу Трїнову” [19, 437]. Подію зображено на поєднаному із кількох частин клеймі, де урочиста процесія зі свічками, кадилами виходить назустріч мощам, які несли на плечах юнаки, та супроводжувалося церковною пошаною. Відзначимо композиційне домінування серед усіх клейм житійного циклу цього клейма, що ілюструє розгорнуту оповідь, написану київським митрополитом. Житіє, написане Цамблаком, також уточнює персоналії зображених: “И яко се оувд благочьстивый царь Іоаннъ Ясень изыде из града съ матерїю своєю царицею Єленою, и съ своєю царицею Анною съ всьми вельмоужи своїми съ ними же и въсечьесный патрїрх Кир Василїе” [19, 437]. Архітектурний стафаж клейма близький до

стафажу в іконі св. Миколая с. Горлиць, що може засвідчити близькість до цієї художньої майстерні її автора.

Пам'ятка стилістично споріднена з іконою св. Миколая с. Горлиць, що належить до кола Майстра з Ванівки. Видовжені постаті ікони вказують на присутність палеологівських рис. Стилiстичні ознаки ікони дають можливість означити, що вона належить до другої половини XV ст.

Ікона XV ст. з підписом П'ятка з постійної експозиції ЛНМ (походження якої не уточнене), – характерний приклад переплетіння двох культів. Параскева-П'ятниця зображена із мученицьким хрестом та двома житійними клеймами, що мають виразну присвяту тирновській святій: “Покладення у гріб” та “Різдво святої” та напис має ікона Параскеви-П'ятки. Широка фрескова манера письма засвідчує балканський стилістичний струмінь. Стилiстика явно народної ікони за жорстким емоційним мазком близька до сербського іконопису.

У клеймах храмової ікони церкви с. Крапній “Св. Параскева-П'ятка з житієм” містяться сюжети “Повернення на батьківщину”, “Молитви в пустелі”, “Параскева та юнак”, “Смерті св. Параскеви”, “Погребіння”, що впливають із життя Параскеви Тирновської. За стилістичними ознаками ікона може належати до пам'яток, створених у кінці XV – на початку XVI ст. і близька за манерою виконання до ікон з колекції Сяноцького Історичного музею (зокрема, ікони “Різдва Богородиці” XVI ст.).

Храмова ікона “Св. Параскева-П'ятниця в житті” с. Новий Яр (ЛНМ) являє собою характерне для іконографії Параскеви (як і культу) поєднання елементів життя двох тезоіменитих святих. До восьми клейм Параскеви-мучениці житійного циклу додані два, що належать преподобній Параскеві Тирновській: “Покладання у гріб” та “Перенесення мощей”. Стилiстично близька до неї ікона “Св. Параскева Сербська” з Сяноцького Історичного музею.

Парна ікона Спасителя і Параскеви-П'ятниці с. Дальови (намісна та храмова) (ЛНМ, № 2438), опублікована І.Свенціцьким [14, іл. 50]. Серединні зображення св. Параскеви (основне – із піднятим хрестом та мініатюрне фланкуюче, ліворуч від святої) супроводжуються двома рядами клейм обабіч, що представляють два різні житійні цикли: преподобної (“Молитва у пустелі”, “Перед ворітьми Царгорода” та “Успення” і “Погребіння”) та мучениці (“Мученицею б'ють залізними гаками”, “Варять у казані”, “Пилять пилою”, “Відсічення глави”). Це, очевидно, єднина пам'ятка, де два цикли житій йдуть паралельно, а не перемішуються. Також присутність двох постатей тезоіменитих святих на середнику ікони є унікальною.

Парне зображення Св. Юрія та Параскеви на іконі кінця XV–XVI ст. (із с. Корчин) з виразними пізньоготичними рисами засвідчує пов'язаність їх культів.

Отже, численні пізньосередньовічні іконописні пам'ятки засвідчують велику зацікавленість постаттю св. Параскеви мучениці та преподобною в українській середньовічній культурі, а також характерне поєднання, зокрема, іконографічне, цих двох культів. Отже, можна стверджувати, що інтерес до св. Параскеви Сербської зростає у XV ст., коли створена переважна більшість мистецьких творів, присвячених їй. Зіставлення із текстом житія, написаного Григорієм Цамблаком, дає можливість підтвердити припущення, що саме він найбільше спричинивсь до поширення культу преподобної в Україні, а також окреслити безпосередній вплив “Сказання про перенесення мощей” на формування іконографії клема цього сюжету. Житійний текст підтверджує пов'язаність цього культу із ісихазмом.

Образ св. Параскеви посідав особливе місце у народній та художній культурі, тому його подальші дослідження, як і ролі культів взагалі, у формуванні іконографічних та вербальних пам'яток можуть дати дуже важливий фактологічний та аналітичний матеріал для осмислення як пізньосередньовічної української культури, так і пізніших етапів її розвитку, істотно доповнити розуміння особливостей світогляду українського народу, його мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Белич А.* Заметки о славянском житии св. Пятки-Петки // Известия Отделения Русского Языка и Словестности. – СПб., 1897. – II.
2. *Веселовский А.Н.* Опыты по истории развития христианской легенды. Неделя. Анастасия и Пятница Параскева // Журнал Министерства Народного Просвещения. – М., 1877. – Ч. 189. № 2.
3. *Гординський С.Я.* Українська ікона на тлі універсалізму візантійського стилю // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси-України. – Мюнхен, 1988–1989.
4. *Грушевський М.С.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. V.
5. История русской литературы. Т. 1. Литература XI – начала XIII века. – М.-Л., 1941.
6. *Калинский И.П.* Церковно-народный мѣсяцесловъ на Руси // Записки Императорского русского Географического общества по отделению этнографии. – СПб., 1877. – Т. VII.
7. Книга Паломник. – СПб., 1899.
8. *Левин Э.М.* К проблеме судьбы в культуре Киевской Руси (Образ св. Параскевии Пятницы в древнерусском общественном сознании) // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья. – К., 1988.
9. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. – СПб., 1896. – Вып. 2.
10. *Павлова-Сильванская М.П.* Житийная икона Параскевы-Пятницы з восемнадцатью клеймами // Древнерусское искусство. Художественная культура Пскова. – М., 1968.
11. *Пелешенко Ю.В.* Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.). – К., 2004.
12. *Рогов А.И.* Икона Петки-Параскевы тырновской из Государственной Третьяковской галереи как памятник украинско-балканских культурных связей XV – XVI веков // Древнерусское искусство XV–XVII веков. – М., 1981.
13. *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. – М., 1981.
14. *Свенціцький І.* Ікони Галицької Русі. – Львів, 1924.
15. *Сырку П.* Новый взгляд на жизнь и деятельность Григорія Цамблака // ЖМНП. – СПб., 1884, ноябрь. Ч. ССХХVI.
16. *Смирнова Э.С.* Живопись Великого Новгорода. Середина XIII – начало XV века. – М., 1976.
17. *Успенский Б.А.* Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского). – М., 1982.
18. *Филарет* (Гумилевский). Обзор русской духовной литературы. – СПб., 1884. – Т. V.
19. *Kalužnicki E.* Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393). – Wien, 1901.
20. *Walitwski T.* Historia Bułgarii. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1988.